

Četiri koncepta za teoriju nadničarskog rada

DOI:10.5613/rzs.55.2.4

UDK 331.101.2

316.323.6:331.215.1

Pregledni rad

Prilmeno: 16. 10. 2024.

Maja BREZNIK <https://orcid.org/0000-0002-9131-7083>

Mirovni inštitut, Ljubljana, Slovenija

maja.breznik@mirovni-institut.si

Sažetak

Teorije prekarnosti ne kritiziraju samo suvremene oblike iskorištavanja rada, već i koncept nadničarskog rada. Time zalaze u proturječje: ne mogu izbjeći marksizam, koji je glavna teorija radničkog iskorištavanja, a ujedno potkopavaju pojam nadničarskog rada, koji je temeljni marksistički koncept. Iz tih razloga upustila sam se u kritičko čitanje teorija prekarnosti. Identificirala sam četiri teorije prekarnosti koje po Althusseru ispunjavaju uvjete teorijske proizvodnje: 1. talijanski operaizam; 2. segmentaciju tržišta rada; 3. prekarijat kao novu društvenu klasu i 4. nizozemsku svjetsku povijest rada. Moja namjera nije samo upozoriti na nekonzistentnosti, ideologiziranosti ili proturječja tih teorija. Iz čitanja pokušavam izdvojiti pitanja i koncepte koji nam mogu poslužiti za budući teorijski rad. Tako dobivam četiri koncepta: 1. klasni sastav radničke klase s njegovom dinamikom između tehničkog i političkog sastava; 2. suiskorištavanje proletarijata od strane intelektualnih radnika za tehničko i društveno upravljanje koji kao dio svog dohotka dobivaju dio viška vrijednosti koju kapitalisti crpe iz radništva; 3. supereksploataciju radne snage koja je tipična za svjetsku periferiju, ali sve češća i u centru; 4. neslobodan najamni rad kada radnici izgube vlast nad jedinim blagom s kojim raspolažu, svojom radnom snagom. Koncepte provjeravam na studiji radnih odnosa u tri slovenska poduzeća, gdje su korištene metode anketiranja, intervju a i studentskog kružoka. Za budući teorijski rad ti koncepti otvaraju pitanja političkog organiziranja radnika i suiskorištavanja radnika, različitih stupnjeva iskorištavanja između vodećih i ovisnih gospodarstava u svjetskom kapitalističkom sustavu i pitanje promjene radnog odnosa iz slobodnog u neslobodan najamni rad.

Ključne riječi: klasni sastav radničke klase, neslobodan najamni rad, prekarnost, suiskorištavanje, supereksploatacija

ZAHVALE Zahvaljujem Srećku Puligu na prijevodu teksta sa slovenskog na hrvatski jezik i šibenskom Festivalu alternative i ljevice FALIŠ, posebno Maji Šintić i Branku Sekuliću na javnom predstavljanju ovog teksta publici, koja je pitanjima i komentarima pomogla u poboljšanju analize. Također bih željela zahvaliti recenzentima na njihovom pažljivom čitanju i prijedlozima za poboljšanje prezentacije problema.

UVOD

Teorije prekarnosti razotkrivaju iskorištavanje i egzistencijalne nevolje prekarne radnika i time osvajaju naše simpatije. Onkraj toga kritične su prema prijašnjim teorijama. Pogotovo napadaju koncept nadničarskog rada, kao recimo talijanski postoperaizam, koji tvrdi da koncept nadničarskog rada više ne odgovara novim proizvodnim odnosima. Slično stajalište ima tzv. “svjetska povijest rada”, za koju je nadničarski rad raskoš za razvijeni dio svijeta, dok drugdje prevladavaju neformalni ili predkapitalistički oblici rada. Mogli bismo dalje nabrajati, ali dva primjera su dovoljna za ovu konstataciju: teorije prekarnosti ne kritiziraju samo suvremene oblike iskorištavanja rada, već pripremaju i sahranu koncepta nadničarskog rada.

Time zalaze u proturječje: ne mogu izbjeći marksizam, koji je glavna teorija radničkog iskorištavanja, a ujedno potkopavaju pojam nadničarskog rada, koji je temeljni koncept marksizma. Međutim, ne možemo naprosto izuzeti temeljni koncept iz teorije i praviti se da se ništa nije promijenilo. Ako iz teorije izuzmemo temeljni koncept nužno ograničavamo ili čak rušimo teorijsku strukturu, a s time padaju i svi sljedeći izvedeni koncepti, kao što su potrebno radno vrijeme i višak radnog vremena, kapital i akumulacija kapitala, konstantni i varijabilni kapital itd. Tu se pokazuje problematičnost tih teorija.

Iz tih razloga prihvatila sam se kritičkog čitanja teorija prekarnosti. Moja namjera nije bila samo upozoriti na nekonzistentnosti, ideologiziranosti ili proturječja tih teorija. Prilikom čitanja pokušala sam izdvojiti pitanja i koncepte koji nam mogu poslužiti za budući teorijski rad o nadničarskom radu i odnosu rada i kapitala. Time se u članku osvjetljava slijepa pjega u revitalizaciji teorije klasa, kako je opisuju Doolan, Cepić i Tonković (2023: 162): “[...]ronično je da je njezina revitalizacija u hrvatskom sociološkom kontekstu, barem u vidu objavljenih znanstvenih radova, zaobišla obuhvatnije bavljenje problematikom odnosa između rada i kapitala.”

Ovaj prilog je stoga razdijeljen na dva dijela: najprije ćemo kritički obraditi teorije prekarnosti, a zatim ćemo izraditi koncepte za analizu suvremenog kapitalističkog iskorištavanja. Prije no što se toga dohvatimo, potrebno je za lakše razumijevanje predstaviti povijesni status pojma prekarnosti. Historijski gledano, pojam prekarnosti nastupa kao opozicija fleksibilnosti i potrebno ga je tretirati u paru s fleksibilizacijom.

POJMOVNI PAR FLEKSIBILNOSTI I PREKARNOSTI

Krajem šezdesetih godina 20. stoljeća se završio zadnji europski val štrajkova, u kojemu su radnice i radnici zahtijevali kako više plaće, tako i ukidanje otuđenog i monotonog rada (Silver, 1992; Silver, 2003; Bordogna, 2010; Silver, Savas Karatasli i Kumral, 2018). Kapital je porazio radnički pokret, a na ideološkom području pobijedio je time što je ugrabio težnje radnika za dezalijenacijom i preradio ih u menadžersku ideologiju fleksibilizacije.

Projekti fleksibilizacije obećavali su da mogu reorganizacijom rada dati više slobode radnicima i time ukinuti otuđeni rad. Od osamdesetih godina 20. stoljeća zaredao se niz projekata koji su doveli samo do prividne dezalijenacije rada. Prvi od njih bio je toyotizam (ili vitka proizvodnja), koji je uključivanje radnica i radnika u inovaciju proizvodnih procesa (*kaizen*) i reorganiziranje rada u radne grupe prikazivao kao revolucioniranje proizvodnih odnosa (Womack, Jones i Roos, 1990). Drugi projekt je fleksibilna specijalizacija, pomoću koje se poticalo radnice i radnike da se osposobe za više poslova, a veće iskorištavanje se prikazivalo kao poboljšanje njihovih radnih vještina (Wood, 1989). Treći projekt su stvaralački grozdovi (engl. *creative clusters*), koji bi poticali poduzeća na koordinirani razvoj strateške grane u regiji (tekstilne industrije u sjevernoj Italiji, elektronske industrije u Silicijskoj dolini). U stvarnosti su omogućili nastanak podizvođačke ekonomije, gdje su vodeća poduzeća iskorištavala svoje podizvođače (Harrison, 1994). Četvrti projekt su globalni vrijednosni lanci (engl. *global value chains*), pomoću kojih su poduzeća selila radno intenzivnu proizvodnju u države s niskim cijenama radne snage. Pomoću industrijalizacije radnici bi dobili bolje plaćena radna mjesta, a u stvarnosti su dobili "osiromašujući rast" (Kaplinsky, 2005; Bair, 2005; Carballa Smichowski, Durand i Knauss, 2021). Naravno, treba spomenuti i zadnju modu, rad preko platformi, koje nude rad bez šefova i gdje bi radnici sami odlučivali kada i koliko žele raditi. Istraživanja su pokazala suprotno, da platforme pomoću autonomije radnika osiguravaju da radnici sudjeluju u iskorištavanju učinkovitije nego kada ih izravno nadziru (Drahokoupil i Vandaele, 2021; Srnicek, 2017).

S druge strane pojam prekarnosti započeo je svoje putovanje u francuskoj socijalnoj politici, gdje je označavao porast siromaštva zbog povećavanja nezaposlenosti i nesigurnih poslova (Barbier, 2005). Zatim je označavao kratkoročna i privremena zaposlenja, a krajem devedesetih godina 20. stoljeća protest protiv prekarnosti postao je glavna parola društvenih pokreta i EuroMayDay demonstracija (Casas-Cortés, 2014). Znanstveno proučavanje usvojilo je pojam prekarnosti tek pred kraj prvog desetljeća 21. stoljeća, kada su istovremeno izašle tri knjige koje su kanonizirale pojam prekarnog rada: knjiga kanadske politologinje Leah F. Vosko *Managing the Margins* (2010), američkog sociologa Arneja Kalleberga

Good Jobs, Bad Jobs (2011), i nekadašnjeg službenika ILO Guya Standinga *The Precariat: The New Dangerous Class* (2011).

Pojam prekarnosti je dakle ideološki suprotni pol fleksibilnosti i razgolićuje društvene učinke fleksibilizacije. Stoga je glavno postignuće pojma prekarnosti to što je napravio spoznajni obrat, odbacio menadžersku ideologiju i pomaknuo perspektivu s pogleda menadžmenta na pogled radnika. Međutim, kad su ga prihvatili u znanstveno proučavanje, ostao je ograničen na opise prekarnosti kao nesigurnog i slabo plaćenog rada, što je samo aproksimacija definicije, a ne analiza ili koncept. Prekarnost je stoga ideološki pojam za borbu u ideološkom polju protivnika, što može uzrokovati da granice između ideologije i teorije postanu nejasne.

KRITIČKO ČITANJE TEORIJA PREKARNOSTI

Prije nego što započnemo s kritičkim čitanjem, moramo odrediti teorijska polja, koja se bave proučavanjem prekarnosti. Za to možemo koristiti kriterije, koje je izradio Louis Althusser (1965). Kroz kritiku idealističkih predstava o mišljenju Althusser je razvio materijalističko shvaćanje “proizvodnje spoznaje”. Konkretni način proizvodnje spoznaje određen je sustavom realnih uvjeta iz kojih nastaje. Prema Althusseru neka praksa je proizvodnja spoznaje samo ako “kombinira (njem. *Verbindung*) tip predmeta (prvotnu materiju) na kojemu se ona okušava, sredstva teorijske proizvodnje kojima raspolaže (njezina teorija, njezina metoda i njezina tehnika, eksperimentalna ili neka druga), te napokon historijske odnose (istodobno teorijske, ideološke i društvene) u kojima proizvodi“ (Althusser, 1965: 42; Althusser i Balibar, 1975: 45).¹ Ova tri elementa (predmet analize, sredstva teorijske proizvodnje, historijski odnosi) su nam pomogla identificirati, unutar opsežne literature o prekarnosti, one pristupe koji prema Althusseru ispunjavaju uvjet proizvodnje znanja ili teorijske proizvodnje.

Poštujući ta tri elementa, identificirala sam četiri teorije prekarnosti: 1. talijanski operaizam; 2. segmentaciju tržišta rada; 3. prekarijat kao novu društvenu klasu i 4. nizozemsku svjetsku povijest rada (v. Tablica 1).

¹ Svi citati iz djela objavljenih na stranim jezicima u ovom radu nalaze se u prijevodu autorice i prevoditelja.

Tablica 1. Četiri teorije prekarnosti

TEORIJSKA PRAKSA	POVIJESNI ODNOSI	SREDSTVA TEORIJSKE PROIZVODNJE	PREDMET ANALIZE
Operaizam (Antonio Negri)	Klasna borba	Tehnički i politički sastav	Društveni radnik
Američka empiristička škola (Arne Kalleberg)	Makrostrukturne promjene	Dobri i loši poslovi	Ranjive društvene skupine
Teorija prekarijata (Guy Standing)	Globalna preobrazba	De-/ re-komodifikacija radne snage	Prekarijat – klasa u nastajanju
Svjetska povijest rada (Marcel van der Linden)	Dinamike između kapitalističkog centra i periferije u svijetu	Varijacije tipova rada	Subalterni radnici

Počet ćemo s talijanskim operaizmom, gdje je glavni pokretač kapitalističkog razvoja klasna borba (Panzieri, 1961; Tronti, 2006; Turchetto, 2008; Bologna, 2014). Prema operaistima, radnici se, pružajući otpor kapitalističkoj eksploataciji, konstituiraju kao politička snaga, što navodi kapitaliste da razvijaju tehnologiju *kao sredstvo svoje klasne borbe* (Močnik, 2011). Kapitalisti novom tehnologijom mijenjaju organizaciju rada i podjelu rada u proizvodnom procesu, čime nameću nov "tehnički sastav" radničke klase koji razbija postojeći "politički sastav" radništva. Zato stara radnička organizacija više ne može organizirati otpor, pa se na osnovi novog tehničkog sastava *i protiv njega* mora uspostaviti novi "politički sastav" (Alquati, 1975; Bologna, 2011). U operaizmu dakle tehnički sastav radne snage i politički sastav radničke klase tvore glavnu dinamiku historijskog razvoja kapitalističkog društva. S tom dinamikom su u povijesnim fazama kapitalističkog razvoja nastajali tipični radnici: obrtni majstor u 19. stoljeću, masovni radnik u fordizmu, a treća generacija operaista (postoperaizam Antonia Negrija i Paola Virnoa) dodala je "društvenog radnika" (Negri, 1979; Turchetto, 2008; Tomba i Bellofiore, 2013). Specifičnost ove zadnje faze kapitalizma bila bi u tome što se vrijednost više ne stvara u proizvodnji, već izvan nje – u obrazovanju i znanstvenom istraživanju. Stoga je razvoj proizvodnih snaga u proturječju s postojećim proizvodnim odnosima i kraj kapitalizma je neizbježan. Budući da kapital ne može više izravno nadzirati radnu snagu, pokušava je disciplinirati putem prekarnosti, što je samo očajnički pokušaj

(rentijerske, monopolističke) kapitalističke klase da se održi (Negri i Vercellone, 2007). Spoznajni učinak postoperaističke škole jest da komunizam već postoji i samo zadnja agonija umirućeg kapitalizma sprječava ga da izađe na svjetlo dana.

U istraživanjima segmentacije tržišta rada Arneja Kalleberga (2011) povijesni su procesi prikazani kao prirodna sila, kao makrostrukturne promjene, koje su sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća zaoštrile međunarodnu konkurentnost cijena. Poduzeća su se tome morala prilagoditi, u glavnim djelatnostima održali su se “dobri poslovi”, dok su se u perifernim djelatnostima radni odnosi pogoršali i nastali su “loši poslovi”. Kalleberg pomoću kvantitativnih pokazatelja (visina dohoda, radno vrijeme, socijalna osiguranja itd.) razlikuje loše poslove od dobrih, a statističkim istraživanjima potvrđuje da u lošim poslovima prevladavaju određene demografske skupine, tzv. “ranjive društvene skupine”. To su manje obrazovani, žene, migranti, “nebijele” osobe, stariji itd. Spoznajni učinak ove teorije jest da se prekarnost podudara s ranjivošću određenih društvenih skupina te se time opće iskorištavanje radne snage svodi na partikularno iskorištavanje pojedinih marginaliziranih društvenih skupina.

Treća teorija je teza o prekarijatu Guya Standinga (2011). Prema Standingu, povijesne promjene uzrokovane su “globalnom transformacijom”, kroz koju su tržišni odnosi ponovno postali dominantni mehanizam u regulaciji društava. Slično Polanyijevoj “velikoj transformaciji” s početka 19. stoljeća, rad prelazi kroz novu transformaciju u robu. Standing je isprva držao prekarijat za jednu od sedam statusnih skupina po zanimanju (pored prekarijata razlikovao je još globalnu elitu, salarijat, stručnjake, tradicionalnu radničku klasu, nezaposlene i izopćenike). Ipak, u knjizi *Prekarijat* odlučio ga je staviti na razinu Marxovog koncepta klase, jer je prekarijat za njega “klasa u nastajanju”, ako još nije i “klasa za sebe”. Od svih teorija prekarizacije Standingov postupak je najslabiji i bio je meta mnogih kritičara (Munck, 2013; Wright, 2016) koji su upozoravali da ako radnice i radnici uživaju više ili manje sigurnosti, to još ne određuje njihov klasni položaj. Klasni odnos se uspostavlja u samoj proizvodnji, kada se radnice i radnici uključuju u proizvodni proces. Taj proces zahtijeva podređivanje rada kapitalu, jer vlasnik proizvodnih sredstava mora dobiti vlast nad tuđim radom da bi njegov kapital mogao djelovati kao produktivni kapital, a radnik se pak mora podrediti radu s tuđim proizvodnim sredstvima, da bi mogao proizvoditi i priskrbiti si sredstva za život. Ukratko, prekarnost zapošljavanja ne mijenja temeljne proizvodne odnose, zato i nije moguće govoriti o prekarijatu kao o klasi.

Zadnji teorijski postupak razvio je amsterdamski Međunarodni institut za socijalnu povijest na području svjetske povijesti rada (engl. *world labour history*) (Van der Linden, 2008). Oslanja se na svjetsko-sistemska teoriju i njezin koncept dinamike između kapitalističkog centra, poluperiferije i periferije. Prema toj teoriji, nastanak

svjetskog tržišta uspostavlja međunarodnu podjelu rada i omogućuje izvlačenje vrijednosti s periferije, što potiče pojavu različitih načina proizvodnje u različitim regijama svijeta, s različitim oblicima rada. Dok u državama kapitalističkog centra prevladava "slobodni najamni rad", na periferiji prevladava cijeli niz različitih pre-karnih oblika rada: neformalni, predkapitalistički, pa čak i neslobodni oblici rada. Iz toga se izvodi da je "slobodni najamni rad" samo jedan od oblika rada pretvorenog u robu i da su svjetske radne mase u stvarnosti sastavljene iz "subalternih radnika", koji rade u najrazličitijim oblicima. Spoznajni učinak te teorije je moralna samo-optužba, da je blagostanje radnika u razvijenim zemljama rezultat iskorištavanja radnika u zemljama svjetskog juga.

Da zaključimo kritički pregled teorija prekarnosti, nije teško uočiti da se te teorije suprotstavljaju svim očiglednostima: ne vidimo podružtvljenje proizvodnih sredstava kako nas uvjeravaju Negri i Vercellone, već sve veću koncentraciju i moć kapitala; ne vidimo Kallebergove ranjive društvene skupine, već pogrom protiv radničkog stanovništva; ne vidimo mobilizacijsku moć prekarijata po Standingu, već nezaustavljivo slabljenje radničkog pokreta baš zbog prekarizacije rada; i na kraju ne vidimo blagostanje radnica i radnika u razvijenim zemljama po van der Lindenu, već intenziviranje rada i osiromašenje i u zemljama kapitalističkog centra.

Iz kritičkog čitanja teorija prekarnosti u nastavku ću pokušati izluštiti teorije i koncepte koji nam mogu pomoći pri analizi radnih odnosa i razumijevanju suvremene klasne borbe. Na toj osnovi izradit ćemo četiri koncepta: 1. sastav radništva s dinamikom između tehničkog i političkog sastava; 2. suiskorištavanje proletarijata od strane intelektualnih radnika za tehničko i društveno upravljanje koji u okviru svog dohotka dobivaju i dio viška vrijednosti koju kapitalisti crpe iz radništva; 3. supereksploatacija radne snage koja je tipična za svjetsku periferiju, ali sve češća i u centru; 4. neslobodan najamni rad.

Počet ćemo s konceptom klasnog sastava jer iako smo otklonili postoperaističku interpretaciju klasnog sastava (Maria Turchetto ga je nazvala "znanstvenom fantastikom"), ne smijemo se pak odreći klasičnih operaističkih analiza klasnog sastava radničke klase (R. Alquati, S. Bologna). Operaistička teorija u prekarnim odnosima vidi uvođenje novog tehničkog sastava radne snage koji razbija postojeći politički sastav radničke klase i gura postojeće radničke organizacije u nemoguću alternativu ili suradnje s kapitalom ili nestanka.

KLASNI SASTAV

Iz naše shematske kritike postoperaizma proizlazi da se koncept klasnog sastava mora očistiti od postoperaističke prerade koja je završila u mistifikaciji “društvenog radnika” i njegovih reinkarnacija u “nematerijalnom” i “kognitivnom radu”. Stoga se moramo vratiti korak unatrag prema Trontijevim povijesno-teorijskim razmatranjima na kojima je utemeljio ovaj središnji operaistički koncept. Tronti smješta povijesnu prekretnicu u drugu polovinu 19. stoljeća, kada su radnički pritisci uspjeli skratiti radno vrijeme i tako spriječiti kapital da povećava višak vrijednosti jednostavno produljenjem radnog vremena. Kapital je morao početi reorganizirati radne procese, razvijati tehnološku osnovu proizvodnje i povećati intenzitet rada unutar ograničenog radnog vremena. U ovoj reorganizaciji, kapital je promijenio podjelu rada u radnom procesu, odvojio kontrolu i planiranje od izvršavanja zadatka, ukratko – promijenio je odnose između agenata proizvodnje. Prema Trontiju, radnička borba navela je kapital da promijeni *oblik* svoje dominacije. Na temelju Trontijevih teoretskih ideja i svojih zapažanja u tvornicama Fiat i Olivetti, Alquati je razvio koncept klasnog sastava (tal. *composizione della classe*): sastav klase se mijenja, na primjer uvođenjem podjele između kvalificiranih radnika i nekvalificiranih radnika migranata. Ali kao aktivist, Alquati se bavio pitanjem kako ujediniti unutarnje podijeljeno radništvo u revolucionarni subjektivitet koji bi se mogao oduprijeti i sindikalnom reformizmu (tzv. žutim sindikatima) i tvorničkom despotizmu. Kasnije je Bologna to dvoje povezo kao dvije strane novčića, kao tehnički klasni sastav (tal. *composizione tecnica della classe*) s jedne strane, i politički klasni sastav (tal. *composizione politica della classe*) s druge strane. Ovaj par teorijskih koncepata možemo terminološki izoštriti nazivajući učinak tehničkog sastava kapitala na masu radništva “tehničkim sastavom *radne snage*”, a rezultat samoorganizacije radništva “političkim sastavom *radničke klase*” (Močnik, 2011).

Na istraživačkom ću primjeru pokazati da ova metoda može biti korisna za analizu suvremenih procesa i praksi (Breznik i Mance, 2020). U razdoblju 2013. – 14. istraživali smo radne odnose u tri slovenska poduzeća – papirnici, tiskari i izdavačkoj kući – koja čine papirni proizvodni lanac. Poduzeća su se jako razlikovala po tipu vlasništva, obrazovnoj strukturi zaposlenih itd. Unatoč tome su podaci, koje smo prikupljali anketom, intervjuima, studijskim kružocima s radnicima i drugim izvorima, pokazali značajne sličnosti među njima.

Prvo podudaranje odnosi se na operaistički “tehnički sastav”, tj. podjelu radnih operacija na funkcije vođenja, nadziranja i izvršavanja rada. Analiza podataka pokazala je sličnosti između poduzeća u pogledu kvalifikacija radnika. Prvo, u poduzećima je bilo tri puta manje otpuštanja među više obrazovanim, nego među niže obrazovanim. Drugo, u anketama su niže kvalificirani radnici izrazili znatno više pri-

tužbi na naporan rad, monotoniju i opasnost od fizičkih ozljeda. Treće, iako su svi bili nezadovoljni plaćama, bilo je to nezadovoljstvo veće među niže kvalificiranima. Intervjui su pokazali da je nezadovoljstvo bilo veće zato što su poduzeća uvjetovala svako povećanje plaća duljim radnim vremenom, kraćim pauzama i povećanom produktivnošću. Sustav ih je prisiljavao da rade tempom koji je, po mišljenju radnika, nadilazio njihove fizičke mogućnosti. Te razlike su naznačile tehničku podjelu u poduzećima, po kojoj niže i više kvalificirani radnici uživaju različitu sigurnost zaposlenja i sigurnost dohotka, te rade u različito teškim radnim uvjetima.

S druge strane zanimao nas je “politički sastav” radničkih organizacija u poduzeću. Pokazalo se da je u sindikatima veći udio niže kvalificiranih radnika od visokokvalificiranih. Najviše iskorištavani sloj radništva bio je dakle glavna snaga sindikata, što se protivi popularnoj tezi o sindikatima kao “radničkoj aristokraciji”. Iako ta konstatacija još ne znači da sindikati djeluju u skladu sa svojom “jezgrom”. Kada smo analizirali što radnice i radnici očekuju od sindikata, pokazalo se sljedeće protuslovlje. Dok je većina podupirala sindikalne djelatnosti, koje se kreću u pravnoj sferi (npr. socijalni dijalog i pravna pomoć), niže kvalificirani radnici su podupirali i aktivnosti, koje bismo mogli ukratko opisati kao klasnu kulturu (npr. organiziranje sindikalnih dopusta i druženja, opskrbu s hranom).

Preostaje nam samo odrediti nositelja političke borbe. Sva tri poduzeća zapošljavala su samo po standardnim ugovorima i pravno gledano nisu imala prekarnih radnika. Međutim, radni odnosi niže kvalificiranih vrlo su slični prekarnosti: njihove plaće osciliraju oko egzistencijalnog minimuma, stalnost zaposlenja nije sigurna i pri radu su izloženi zdravstvenim rizicima, pa su zato u izvjesnom smislu slično prekarni kao oni koji rade u nestandardnim oblicima rada. Iako ih nazivaju starim proletarijatom i smatraju ih privilegiranim radnicima za razliku od prekarnih radnika, jaz među njima možda je manji nego što se na prvi pogled čini. Proleter, bilo da su stalno zaposleni ili prekarno, imaju više zajedničkog jedni s drugima nego s menadžmentom, koji je prekaran u pravnom smislu jer radi na temelju menadžmentskih ugovora na određeno vrijeme. Stari proletarijat je izložen višku iskorištavanja baš kao i prekarijat, a uz to je i klasno svjestan te je stoga potencijalni saveznik proleterskog prekarijata u političkoj borbi.

Došli smo do problema odnosa između proletarijata i menadžmenta, o čemu ćemo raspravljati u sljedećem poglavlju, gdje ćemo se baviti konceptom suiskorištavanja.

SUISKORIŠTAVANJE

Primjerom sam pokazala kako može djelovati analiza klasnog sastava. Isti primjer može nam približiti i drugi problemski vidik, koji se na svoj način također bavi klasnim sastavom. U istraživanju smo utvrdili da bolje plaćeni radnici s višom obrazobom načelno podupiru sindikate, iako se rjeđe učlanjuju u sindikate od niže kvalificiranih radnika. Jedan od razloga je taj što povećanje plaća i poboljšanje uvjeta rada za niže kvalificirane radnike zapravo nije u interesu visokokvalificiranih radnika. Takva poboljšanja učinila bi tvrtku "manje konkurentnom", što bi uzrokovalo otpuštanja i manju ekonomsku sigurnost za sve zaposlene. Iz toga je moguće zaključiti da su više kvalificirani radnici egzistencijalno ovisni o nesrazmjernom iskorištavanju nižih slojeva proizvodnih i uslužnih radnika. Ili, drugim riječima, da nije samo kapital taj koji iskorištava radnike, već i radnike mogu iskorištavati drugi radnici.

S ovim se pitanjem već susreo povjesničar Eric Hobsbawm kada je proučavao britansku radničku aristokraciju u 19. stoljeću. To je bilo oko deset posto kvalificiranih radnika koji su kao podizvođači organizirali radni proces, a od svojih radnika uzimali su dio njihove plaće kao svoj profit. U knjizi *Labouring Men* Hobsbawm (1964: 297) je ovako opisao ovaj sustav: "Kapitalizam se u ranom razdoblju dijelom širi i djeluje ne toliko pomoću neposrednog podređivanja velikih skupina radnika poslodavcima, već pomoću podizvršitelja, koji preuzimaju iskorištavanje i menadžment. Za arhaičnu strukturu britanske industrije početkom 19. stoljeća bilo je karakteristično da su muškarci i žene gotovo svih slojeva, osim najnižih radnika, imali određenu vrstu 'profitnog poticaja'." Hobsbawm je ovaj sustav opisao izrazom suiskorištavanje, koji ću koristiti kao opći naziv za ovu pojavu.

Daljnja istraživanja ove pojave potaknuo je francuski antropolog Emmanuel Terray (1972), koji se ističe u postavljanju izazovnih teorijskih pitanja. U članku "Proleter, najamni radnik, produktivni radnik" iznio je tezu da su svi proleter i najamni radnici, a pitanje je jesu li svi najamni radnici proleter. To pitanje je zaposlilo niz poznatih istraživača (Baudelot, Establet i Malemort, 1981; Poulantzas, 1975). Posebno su se posvetili problemu malograđanstva, kontroverzne društvene skupine, koja živi od prisvajanja dijela viška vrijednosti, koji kapital crpi iz radnika, a ujedno gaji konzervativne proturadničke političke stavove. U prošlosti, tipičan primjer malograđanstva bili su mali trgovci koji ništa ne proizvode, već realiziraju u proizvodnji proizvedena dobra, a zato im kapitalisti prepuštaju dio viška vrijednosti. Istraživače je zanimalo postoje li i u neposrednoj proizvodnji malograđani.

Knjiga *Malograđanstvo u Francuskoj* (Baudelot, Establet i Malemort, 1981) je dala sljedeći odgovor. U jednoj dimenziji, proizvodni odnosi su pravni vlasnički odnosi gdje svi zaposleni koji ne posjeduju ništa, osim svoje radne snage, stoje na-

suprot vlasnika proizvodnih sredstava. U tom smislu je sve mnoštvo zaposlenih s najrazličitijim kvalifikacijama na strani iskorištavanih. Međutim, proizvodni odnosi su više nego samo vlasnički odnosi, oni su cjelina organizacijskih oblika podjele rada. Prvenstveno zahtijevaju sudjelovanje zaposlenih u iskorištavanju, što ne bi bilo moguće postići samo s formalnim (pravnim) gospodstvom kapitala nad radom. Sudjelovanje radnika postiže se podjelom rada, upravljanjem i nadziranjem. Tako se odnos iskorištavanja dopunjuje s odnosima nadzora. Dok se kapitalistička klasa usredotočuje na osnovne funkcije (akumulaciju kapitala, iskorištavanje radnika), kapitalisti prenose neke druge (sekundarne) funkcije kapitala, poput planiranja, nadzora, upravljanja i organizacije rada na određene skupine radnika. Te skupine stoga ne pripadaju kapitalističkoj klasi, već obavljaju samo neke od njezinih funkcija. Ali također nisu ni proletarijat, jer je njihova funkcija da podređuju proletarijat kapitalu. Taj sloj menadžmenta, intelektualnih radnika za tehničko i društveno upravljanje su kao mali trgovci, jer u okviru svog dohotka dobivaju i dio viška vrijednosti koji kapitalisti crpe iz radnika i tako sudjeluju u iskorištavanju radnika. Klasa kapitalista si dakle osigura pristanak radnika na iskorištavanje time da dio viška vrijednosti dijeli među radnice i radnike koji obavljaju funkcije planiranja, upravljanja, nadziranja i organizacije rada, ukratko, svima osim proletarijatu. Sve te skupine “najamnih radnika” predstavljaju malograđane u suprotnosti s proletariziranim najamnim radnicima, koji primaju dohodak manji od visine “vrijednosti svoje radne snage”. To nam otvara problem supereksploatacije, problem kojim ćemo se baviti u sljedećem poglavlju.

SUPEREKSPLOATACIJA

Prema globalnoj povijesti rada (van der Linden), razina eksploatacije je neravnomojerno raspoređena između globalnog sjevera i juga – gdje je supereksploatacija češća. Proširit ćemo perspektivu, osvrnut ćemo se na teorije supereksploatacije na globalnoj periferiji, kako bismo se onda lakše vratili na svoj domaći teren.

Naša polazna točka bit će latinoamerička teorija ovisnosti, prvenstveno studija Ruy Maura Marinija *Dijalektika ovisnosti*, koja je bila napisana u ranim sedamdesetim godinama 20. stoljeća, ali je tek zadnjih godina pobudila međunarodnu pažnju (na engleski su je preveli 2022. godine). Za našu je temu važna Marinijeva hipoteza da ovisna gospodarstva kompenziraju odljev viška vrijednosti i nejednaku svjetsku razmjenu pomoću supereksploatacije rada. Za Marinija supereksploatacija znači da, dok je u središnjim državama radna snaga većinom plaćena po svojoj vrijednosti, u ovisnim gospodarstvima plaćena je ispod svoje vrijednosti, što se ostvaruje produženjem radnog vremena, većom intenzivnošću rada ili s plaćom ispod egzistencijalnog minimuma.

Kada se oblikovalo svjetsko kapitalističko gospodarstvo (prema Mariniju, to se dogodilo oko 1840.), bivše latinoameričke kolonije su se sa svojim izvoznim gospodarstvima, usmjerenim na izvoz sirovina, uključile u međunarodnu podjelu rada. U tim okolnostima oblikuje se poseban tip gospodarstva koji nije moguće odrediti kao "predkapitalističku" društvenu formaciju. To je specifičan oblik ovisnog kapitalizma koji se ne može razvijati na način kao što su se razvijali vodeći kapitalizmi, već je kapitalizam *sui generis*. U tom sistemu se odnos ovisnosti pokazuje kao "podređeni odnos među formalno neovisnim državama, u okviru kojega se proizvodni odnosi podređenih država mijenjaju i preoblikuju tako da osiguravaju široku reprodukciju ovisnosti" (Marini, 2022: 117). Tako podređenost porađa još više ovisnosti, a temelj tih međunarodnih kapitalističkih odnosa je supereksploatacija radne snage na periferiji (i poluperiferiji).

Iz toga proizlazi da je supereksploatacija u zemljama poput poluperiferne Hrvatske i Slovenije preduvjet za uključivanje u globalno svjetsko tržište. Na to upućuju i različiti podaci o odljevu financijskih sredstava iz perifernih i poluperifernih zemalja. Podaci o tokovima kapitala pokazuju da je odljev kapitala iz zemalja istočne Europe najmanje dvostruko veći od priljeva iz EU (Piketty, 2018). Druge studije pokazuju da je "repatrijacija profita" o kojoj je ovdje riječ samo djelić vrijednosti koju zemlje jezgre izvlače iz ovisnih zemalja. Ostatak je razlika u vrijednosti robe koju ovisne zemlje prodaju "ispod vrijednosti", a tu razliku prisvajaju tvrtke u zemljama kapitalističke jezgre (Smith, 2012; Rubinić i Tajnikar, 2019). Rezultat je, pojednostavljeno rečeno, da su tvrtke u ovisnim zemljama prisiljene nadoknaditi gubitak profita supereksploatacijom svoje radne snage.

NESLOBODAN NAJAMNI RAD

Supereksploatacija nas dovodi do problema neslobodnog rada, s kojim se često povezuje. Sve više empirijskih istraživanja prikazuje nove načine zapošljavanja u Indiji, na Bliskom istoku, u Maleziji i drugdje (Breznik, 2023). Nove metode zapošljavanja prvenstveno se nameću radnim migrantima, koji nisu samo potplaćeni, već se moraju često i zadužiti zato da si mogu priskrbiti dokumente i voznu kartu do mjesta gdje će raditi. Karakteristično za njih je da slobodno stupaju u radne odnose, ali ne mogu raskinuti ugovor o radu, čak ni ako su uvjeti rada nepodnošljivi, budući da su dužni posredniku ili poslodavcu. Raditi moraju dok ne otplate dug, zato mnogi drže da je takav rad neslobodan.

Neki vide u neslobodnom migrantskom radu odraz nerazvijenosti država, a u stvari je ova vrsta zapošljavanja raširena i u središnjim državama, i to ne samo među migrantskim radnicima. To postaje jasno ako formalno analiziramo te odnose, kao što je to učinio Tom Brass (1999, 2011). Formalnu analizu moramo zapo-

četi konstatacijom o dvostrukoj prirodi radnika, koji je ujedno nositelj i posjednik svoje radne snage. I dok je prva funkcija neodvojiva od radnika, drugu je funkciju moguće radniku otuđiti. Za uspostavljanje neslobodnog rada nužni su upravo posrednici, koji sprječavaju radnicima pristup tržištu rada, tako da radnici sami ne mogu prodavati svoju radnu snagu. Ako pak radnik želi pristupiti tržištu rada preko posrednika, mora mu privremeno i uvjetno prepustiti posjedovno pravo nad svojom radnom snagom. U ovom slučaju nije radnik, već posrednik, taj koji pregovara o plaći i uvjetima rada u ime radnika. Radnik je tako izgubio vlast nad jedinom robom kojom raspolaže. Čovjek koji nema ništa drugo za prodati osim svoje radne snage za život, više nije slobodan kada izgubi posjed svoje jedine robe.

Formalna analiza nam govori sljedeće: neslobodan nije samo, kako se voli reći, ropstvu sličan rad migranata u Maleziji, Indiji ili na Bliskom istoku. Neslobodni su i kod nas već vrlo rašireni agencijski rad, rad preko podizvođača, platformski rad itd. Ovaj rad možemo nazvati “neslobodnim najamnim radom”, jer ga u sferi proizvodnje određuje najamni odnos, ali nije slobodan, pošto u sferi cirkulacije radnik ne raspolaže slobodno sa svojom radnom snagom (Breznik, 2023). Nositelj radne snage nije slobodan jer se mora odreći prava raspolaganja jedinom robom koju posjeduje. Zato možemo reći da pored slobodnog najamnog radnika postoji i “neslobodni” najamni radnik.

ZAKLJUČAK

Počela sam s kritičkim čitanjem teorija prekarnosti i završila s prikazom četiri koncepta: klasni sastav, suiskorištavanje, supereksploatacija i neslobodan najamni rad. Ti koncepti otvaraju pitanja političkog organiziranja radnika i suiskorištavanja radnika, različitih stupnjeva iskorištavanja između vodećih i ovisnih privreda u svjetskom kapitalističkom sustavu i promjene radnog odnosa iz slobodnog u neslobodan najamni rad. Značajno je da sve razine analize klasne borbe smjestimo u okvir konceptualizacije najamnog rada, jer je samo na taj način moguće njihovo uspoređivanje i preplitanje, što je nužno u odnosima globalizirane proizvodnje i međunarodne konkurencije rada. Time ovi koncepti omogućavaju cjelovitu analizu nadničarskog rada.

U tekstu nismo raspravljali o feminističkim teorijama jer bismo trebali proširiti analitički opseg sfere proizvodnje kako bismo uključili društvenu reprodukciju (tj. neplaćeni kućanski rad) i istovremeno se pozabavili suvremenom politikom identiteta. Ipak, vjerujemo da smo klasnom analizom sfere proizvodnje ponudili osnovu na kojoj je moguće u budućnosti provesti analizu feminističkih teorija s njihovim postignućima i nedostacima.

FINANCIRANJE

Istraživanje i pisanje članka financijski je podržala Slovenska agencija za istraživanja i inovacije (ARIS) u sklopu programa P5-0413 i projekta J5-4586.

SUKOB INTERESA

Autorica izjavljuje da ne postoji sukob interesa u vezi s ovim istraživanjem, njegovim autorstvom ili objavom.

ETIČKO ODOBRENJE

Istraživanje nije zahtijevalo etičko odobrenje. Tema istraživanja nije etički sporna.

PRISTUP PODACIMA I TRANSPARENTNOST

Nije primjenjivo.

LITERATURA

- Althusser L (1965). Du 'Capital' à la philosophie de Marx. U: Althusser L, Balibar E, Establet R, Macherey P i Rancière J. *Lire le Capital*. Paris: Presses Universitaires de France, 1–79.
- Althusser L i Balibar E (1975). *Kako čitati Kapital*. Zagreb: CKD.
- Alquati R (1975). *Sulla FIAT ed altri scritti*. Milano: Feltrinelli.
- Bair J (2005). Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward, *Competition & Change*, 9 (2): 153–180. <https://doi.org/10.1179/102452905X45382>
- Barbier J-C (2005). La Précarité, une catégorie française a l'épreuve de la comparaison internationale, *Revue française de sociologie*, 46 (2): 351–371. <http://dx.doi.org/10.3917/rfs.462.0351>
- Baudelot C, Establet R i Malemort J (1981). *La petite bourgeoisie en France*. Paris: François Maspero.
- Bologna S (2011). *The Theory and History of the Mass Worker in Italy*. <http://libcom.org/library/theory-history-mass-worker-italy-sergio-bologna> (23. listopada 2011.)
- Bologna S (2014). Workerism Beyond Fordism: On the Lineage of Italian Workerism. <https://viewpointmag.com/2014/12/15/workerism-beyond-fordism-on-the-lineage-of-italian-workerism/> (15. prosinca 2014.)
- Bordogna L (2010). Strikes in Europe: Still a Decade of Decline or the Eve of a New Upsurge?, *Indian Journal of Industrial Relations*, 45 (4): 658–670. <https://www.jstor.org/stable/25741088>

- Brass T (1999). *Towards a Comparative Political Economy of Unfree Labour*. London i Portland: Frank Cass.
- Brass T (2011). *Labour Regime Change in the Twenty-First Century: Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation*. Leiden: Brill.
- Breznik M (2023). Unfree Wage Labour, *Critical Sociology* 49 (7-8): 1125-1139. <https://doi.org/10.1177/08969205231152914>
- Breznik M i Mance B (2020). Workers' Struggles in Post-Socialist Slovenia: Between Trade Union Strategies and Worker Stratification in the Workplace, *Balkanologie* 15 (2). <https://doi.org/10.4000/balkanologie.2592>
- Carballa Smichowski B, Durand C i Knauss S (2021). Participation in Global Value Chains and Varieties of Development Patterns, *Cambridge Journal of Economics* 45 (2): 271–294. <https://doi.org/10.1093/cje/beaa046>
- Casas-Cortés M (2014). A Genealogy of Precarity: A Toolbox for Rearticulating Fragmented Social Realities in and out of the Workplace, *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 26 (2): 206–226. <https://doi.org/10.1080/08935696.2014.888849>
- Doolan K, Cepić D i Tonković Ž (2023). Što (ni)je dobiveno revitalizacijom klasne analize u hrvatskoj sociologiji?, *Revija za sociologiju*, 53(1): 155–165. [https://ojs.srce.hr/rzsl/article/view/26282\(20.lipnja.2025\)](https://ojs.srce.hr/rzsl/article/view/26282(20.lipnja.2025)).
- Drahokoupil J i Vandaele K (ur.) (2021). *A Modern Guide to Labour and the Platform Economy*. Brussels: ETUI, The European Trade Union Institute.
- Harrison B (1994). *Lean and Mean: The Changing Landscape of Corporate Power in the Age of Flexibility*. New York: Basic Books.
- Hobsbawm E (1964). *Labouring Men: Studies in the History of Labour*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Kalleberg A (2011). *Good Jobs, Bad Jobs: The Rise of Polarized and Precarious Employment Systems in the United States, 1970s–2000s*. New York: Russell Sage Foundation.
- Kaplinsky R (2005). *Globalization, Poverty and Inequality: Between a Rock and a Hard Place*. Cambridge, UK: Polity.
- Marini RM (2022). *The Dialectics of Dependency*. New York: Monthly Review Press.
- Močnik R (2011). Tržište radne snage i sastav radničke klase. U: Popović Ž i Gajić Z (ur.). *Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije*. Novi Sad: AKO, 75-107. https://rosalux.rs/wp-content/uploads/2009/03/002_kroz_tranziciju_zeljko_popovic_i_zoran_gajic_zola_2011.pdf (5. svibnja 2025)
- Munck M (2013). The Precariat: A View from the South, *Third World Quarterly*, 34 (5): 747–762. <https://www.jstor.org/stable/42002155> (10. rujna 2024.)
- Negri A (1979). *Dall'operaio massa all'operaio sociale*. Milano: Multipla Edizioni.
- Negri A i Vercellone C (2007). Il rapporto capitale/lavoro nel capitalismo cognitivo, *Posse*, listopad: 46-56. <https://shs.hal.science/halshs-00264147v1> (20. lipnja 2025.)
- Panzieri R (1961). Sull'uso capitalistico delle macchine nel neocapitalismo, *Quaderni rossi* 1. <http://www.antiper.org/archive/formazione/iat/capitale/panzieri-uso-capitalistico-macchine.pdf> (30. ožujka 2026.)
- Poulantzas N (1975). *Classes in Contemporary Capitalism*. London: NLB.
- Piketty T (2018). *2018, the year of Europe*, 16. siječnja 2018. <https://www.lemonde.fr/blog/piketty/2018/01/16/2018-the-year-of-europe/> (30. ožujka 2026.)

- Rubinić I i Tajnikar M (2019). Labour Force Exploitation and Unequal Labour Exchange as the Root Cause of the Eurozone's Inequality, *Društvena istraživanja* 28 (2): 207–228. <https://doi.org/10.5559/di.28.2.02>
- Silver B, Savas Karatasli S i Kumral S (2018). *A New Global Tide of Rising Social Protest? The Early Twenty-first Century in World Historical Perspective [izlaganje na konferenciji]*. Eastern Sociological Society Annual Meeting.
- Silver B (2003). *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization Since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Silver B (1992). Class Struggle and Kondratieff Waves, 1870 to the Present. U: Kleinknecht A, Mandel E i Wallerstein I (ur.). *New Findings in Long-Wave Research*. London: Palgrave MacMillan Press, 279–295.
- Smith J (2012). The GDP Illusion: Value Added versus Value Capture, *Monthly Review* 64 (3): 86–102. <https://monthlyreview.org/articles/the-gdp-illusion/> (10. rujna 2024.)
- Srnicek N (2017). *Platform Capitalism*. Cambridge, UK - Malden, MA: Polity Press.
- Standing G (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Terray E (1972). *Marxism and Primitive Societies: Two Studies*. New York i London: Monthly Review Press.
- Tomba M i Bellofiore R (2013). The 'Fragment on Machines' and the Grundrisse: The Workerist Reading in Question. U: Van der Linden M i Roth KH (ur.). *Beyond Marx*. Leiden: Brill, 345-367. https://doi.org/10.1163/9789004231351_017
- Tronti M (2006). *Operai e capitale*. Rim: DeriveApprodi.
- Turchetto M (2008). From 'Mass Worker' to 'Empire'. U: Bidet J i Kouvelakis S (ur.). *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Leiden, Boston: Brill, 285-308.
- Van der Linden M (2008). *Workers of the World*. Leiden i Boston: Brill.
- Vosko LF (2010). *Managing the Margins: Gender, Citizenship and the International Regulation of Precarious Employment*. Oxford: Oxford University Press.
- Womack JP, Jones DT i Roos D (1990). *The Machine That Changed the World: The Story of Lean Production*. New York: Harper Perennial.
- Wood S (ur.) (1989). *The Transformation of Work*. London: Unwin Hyman.
- Wright EO (2016). Is the Precariat a Class?, *Global Labour Journal*, 7 (2): 123–135. <http://dx.doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>

Four Concepts for the Theory of Wage Labour

Maja BREZNIK <https://orcid.org/0000-0002-9131-7083>

Peace Institute, Ljubljana, Slovenia

maja.breznik@mirovni-institut.si

ABSTRACT

Theories of precarity not only criticise contemporary forms of labour exploitation but also challenge the concept of wage labour itself. In doing so, they produce a contradiction: they cannot avoid Marxism, the main theory of worker exploitation, while simultaneously undermining wage labour, one of its fundamental concepts. For this reason, this article undertakes a critical reading of theories of precarity. It identifies four theories that, according to Althusser, meet the conditions for theoretical production: Italian operaism, labour market segmentation theory, the precariat as a new social class, and the Dutch world history of labour. The aim is not simply to expose the inconsistencies, ideological aspects, or contradictions of these theories, but to extract questions and concepts that can inform future theoretical work. Four concepts are proposed: (1) the class composition of the working class and the relation between technical and political composition; (2) the co-exploitation of the proletariat by intellectual workers responsible for technical and social management, who receive part of the surplus value extracted from workers; (3) the super-exploitation of labour power, typical of the world periphery but increasingly present in the centre; and (4) unfree wage labour, in which workers lose control over their labour power. These concepts are tested through a study of labour relations in three Slovenian companies using surveys, interviews, and focus groups. The analysis raises questions concerning workers' political organisation, uneven forms of exploitation within the world capitalist system, and the transformation of employment from free to unfree wage labour.

Key words: precarity, class composition of the working class, co-exploitation, super-exploitation, unfree wage labour

